

ՄՈՒՐՔԸ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՊՐ. Ա. ԶՈՊԱՆԵԱՆԻՆ)

Կարդացինք «Անահիտ»-ի մէջ ձեր խոստացած յօդածը՝ «Մուրճ»-ը և ռուսահայ արդի գրականութիւնը»։ Այդ խորագիրը ինքնին արդէն նշանակալից է. արդարեւ, Մուրճը աչսօր ալլապէս չի ըմբռնուում բացց եթէ զօդած ռուսահայ արդի գրականութեան հետ։

Շտապում ենք, սակաւն, աւելացնել, պ. Զօպանեան, որ, որքան նշանակալից է ձեր յօդածի խորագիրը, աչնքան էլ բովանդակալի չէ ձեր յօդածը։ Ամեն տողից երևում է որ թէ Մուրճից, թէ արեւելեան հայոց գրականութիւնից ու մամուլի մօտիկ անցեալից ձեր տեղեկութիւնները աչօր են։ Այդ բոլորը, սակաւն, ի վերջոյ ներելի բաներ են մի գրագէտի համար, որը թերեւ բաւականաչափ չաջող հանգամանքների մէջ չէ եղած բոլորը թերթելու։ Բաց աչն, ինչ ներելի է ձեր ըմբռնումով առած մի «գրագէտի» համար, ներելի չէ երբ աչդ նոչն գրագէտը նաև մի թերթի շեկավարն է, որպիսիներից մէկն էլ յուք էք ձեր «Անահիտ»ով։ Ձեր յօդածի մէջ կան չոռի մոքեր, իբր հետեանք գրականութեան նեղ ըմբռնումի։ Կան նաև հաչեացքներ ամսագրի կոչումի մասին, որոնց մենք հակառակ ենք եղել։ Աչդ տարբեր ըմբռնում է մի ամսագրի շերի մասին ընականաբար թուչ չի տւել ձեչ նաև ըմբռնելու Մուրճը, նոչն իսկ աչն կէտի մէջ, ուր յուք, առաջ բերելով տասը տարի առաջ մեր տած խոստումը, վկաչում էք թէ՛ «Նւ Արասխանեանց իր խոստումը կատարած է», որով հարկաւ կամենում էք ասել թէ Մուրճը ծառաչել է իւր առաջադրած նպատակին։ Բաց յուք ձեր գրագիտական ոճը աչնաչէ չինականացրել էք, որ կատարեալ գերի էք յառնում ձեր «ոճերին», որոնք չեն էլ թուլ տալիս, որ նոչն իսկ ձեր ասածներից յուրս բերէք աչն բոլորը, որ սէտք էր հետեցնել։ «Մուրճ»-ը (ասում էք յուք) ընդարձակած է նախորդ երկու մեծ ամսաթերթերուն (== Հիւսիսափաչի և Փորճի) ծրագիրը և ատի ամենէն նշանակալի արժանիքն է Մուրճին»։ Դուք աոչա, է միջի աչոց, առաջ էք բերում տասը տարի առաջ մեր գրած աչա տողերը։

«Ամեն անգամ երբ հաչ գործիչը կամեցել է մամուլի միջոցով արթնացնել մեր ազգի թմրած, հնութեան փոչիով ծածկւած մոքերը,

բաց անել նորա աչքերը՝ կադարու իրողութիւնները տեսնելու համար. ամեն անգամ երբ ուժգին զարկերով մամուլը կարողացել է հալ ազգի միտքը իւր առանձնութիւնից շուրս բերել և չիփել նորան ընդհանուրի հետ, շորանով իսկ ցոյց տալ նորա համեմատական ուժը՝ ընդհանուր մարդկութեան ծառայելու և մարդկութիւնը իրեն ծառայեցնելու, ալիք ամեն անգամները կազմած են մեր ժողովրդի զարգացման մի-մի շրջանները»:

Եւ երբ, մեր այս տողերը առաջ բերելուց չեղուց, վկայում էք թէ Մուրճը «իւր խոսքումը կադարած է», չպիտի արդեօք ձեր ամբողջ ջոգածը շարադրէիք համապատասխան ձեր ալիք վկայութեան? Որովհետեւ ալիք կէտն է ամենից կարևորը: Բայց շուրջ ալիք կերպ չէք վարել. գուցէ որովհետեւ ձեր ասածը օրինաւոր կերպով հիմնաւորելու համար Մուրճի տասնամեայ հատորները չէք ունեցած ձեր ձեռքի տակ:

Մի ալ տեղ եւ շուրջ ասում էք.

«Աններելի է խոսքովանել որ Մուրճը իր կարևոր տեղն ունի կովկասեան» (միայն կովկասեան?) «հալ գրականութեան մէջ»:

Եւ ապա՝

«Եւ ալիք» (==Մշակի. բայց ինչու միտն Մշակի!) «անիրաւ հակիրութիւնը» (կամենում է ասել՝ հակառակութիւնը, թշնամութիւնը), «արժանիք մը եւ կ'աւելցնէ պ. Արասխանեանցին որ, հակառակ նիւթական անձուկ պաշտաններու, հակառակ անխնայ շարունակական հալածանքի մը, կրցած է, գեղեցիկ լամառութեամբ ու անձնւորութեամբ մը, տոկալ և իր գործը կանգուն պահել»:

Այս վկայութիւնն էլ ինքն ըստինքեան շարձեալ մի ճշմարտութիւն է. բայց ցաւը սա է, պ. Չօպանեան, որ շուրջ հար-հար ճշմարտութիւններ ճանաչել ու խոսքովանել գիտէք, բայց ալիք ճշմարտութիւնների իրար հետ ունեցած պատճառական կապերը խոյս են տալիս ձեր ըմբռնողականութիւնից: Դուք, օրինակ, պէտք է ըմբռնել կարենալիք, որ ալիք «տոկոսութիւնը» և «անձնւորութիւնը» ալ պատճառ չեն ունեցած բայց եթէ ալ «խաղաղաւոր գաղափարապաշտութիւնը», որով որոգորած ջոգածները շուրջ տեսած էք Հիւսիսափայլի մէջ, բայց որ ալք չէք ունեցած կարգաւոր Մուրճի մէջ. գուցէ որովհետեւ մէկը վաղուց անցած գնացած է, միւսը կենդանի է, շուրջ շար ժամանակ ունիք կարգաւոր... Դուք, որպէս թուում է մեզ, չէք ըմբռնած որ եթէ Մուրճը կարողացել է տոկալ, տեղ, շար խորին պատճառական կապ ունի ալ գաղափարական գործի հետ, որի առթիւ շուրջ վերը վկայեցիք թէ Մուրճը «իւր խոսքումը կադարած է»: Ուղղութիւնն է չալթել, պ. Չօպանեան, ոչ անհատի լամառութիւնը...

Եւ պատճառական կապեր չըմբռնելը միայն շորանում չէ երևում, ալ ամեն քալափոխում, Մի ալ տեղ շուրջ չալարարում էք թէ՝

«էականը ինձի համար սա իրողութիւնն է թէ Մուրճն է եղած ալն առաջին ամսաթերթը որ ալսքան ընդարձակ ու լայնագի ծրագիր ունենար».

Եւ, ի հարկէ, ծրագիր ասելով շուք հասկանում էք հրատարակութեան իսկական բովանդակութիւնը, կեանքի ու գրականութեան վերաբերեալ շոշափած խնդիրները բազմակողմանիութիւնը. չէ որ ինքեներդ էք վկայում թէ՝

«Մուրճ»ին մէջ երեցած են սորաթ թուով տեսութիւններ գիտական, ընկերական, իմաստասիրական, գեղեցկագիտական, գրական հարցերու մասին, թարգմանութիւններ (ալս ու ալն հելինականերից), ուսումնասիրութիւններ օտար մեծ գրագէտներու վրայ».

Մենք կը դառնանք ալն խնդրին թէ ինչու ալդ շարքի մէջ շուք ալնքան չեղում էք թարգմանականը, օտարը, բալց ոչ հալ հելինակաների ինքնուրոյն գործքերը, հալ գրագէտների վրալ սւսումնասիրութիւնները, Բալց դեռ միալն ձեր լիշածները Մուրճի արժանիքը համարելալ՝ չի որ շորանով է որ, ըստ ձեզ, «Մուրճ»ը իր խոստումը կատարած է». բալց շուք ինքներդ մի քիչ լեւոլ ցանկութիւն էք լալտում որ մեր «չուրջը խմբած գրական ոլթերը» ալ ուղլութիւն բոճեն. շուք ցանկութիւն էք լալտում որ Մուրճի չուրջը խմբած գրական ոլթերը «ալդ (թարգմանական) ուղլութիւնը ձեռնարկեն և լառալ տանին». Շատ զարմանալի մարդ էք. Մուրճի ալխադակիցները ամեն մէկը իւր գիտցածովն է օգտակար. իսկ շուք կամենում էք որ նոքա իրենց գիտցածը մի կոլմ դենն ու ամենքն էլ զբալեն թարգմանութիւններով «օտար գրականութեանց գլուխ-գործ ցներու»?

Չէ, ձեր մտքերը չփոթ են, պ. Չօպանեան. Անցենք.

Անցենք տեսելու թէ որն է ձեր ակնկալութիւնը «Մուրճ»ի երկրորդ տասնամակից, ալսինքն թէ ինչով պիտի նշանակելի լինի Մուրճի և սորա հետ «հալց արեւելեան գրականութեան նոր շրջանը», խոստովանում ենք, որ ձեր իղէալը Մուրճի ընթերցողների առջև բանալու համար մենք համակում ենք տատանմունքի մի անորոշ գգացմունքով, որովհետեւ դէլ վերջապէս ալդ ձեր ակնկալութիւնը արդէն չափից շուքս ալքատ է բովանդակութեամբ, որպէս զի կարող լինէր պատիւ բերել ոչ միալն որ և է հրապարակախօսի, ալ և որ և է «գրագէտի» առհասարակ.

«Արեւելեան հալերէնը անշուշտ սկսած է դարդիլ երբեմնի ալլանդակ խառնուրդը ըլլալէ, ուր ամեն բան կար բաց ի հալերէնի. օտար բացատրութեանց թարգմանութիւնները մէկդի կը դուլին, համաձայնութիւնը կը ձգտի ձկունութիւն առնելու. բալց դեռ սկզբնա-

ւորութիւն մըն է. և հարկաւոր է ուժեղ օրինակ մը, որպէս զի կովկասեան գրաբարբառը հայերէն ըլլալ. Մուրճ՝ը կրնալ արգիլել որ իր մէջ հրատարակած լօղածները պարունակեն ու է օտար բառ, ու է օտար բառ. մեր ռուսահայ եղբայրակիցները հասկնալու են վերջապէս թէ հայերէնը ունի բոլոր հարկաւոր բառերը բացառիկու համար ամեն տեսակ գաղափարներ և թէ բացի աշխարհի օտար բառերէ որոնք հաւացած կրնան նկատուիլ հալ լեզուին յէմ հաջողանք մըն է օտար բառերու գործածութիւնը: Մուրճ՝ը, և անոր շուրջը հաւաքւած կովկասեան գրագէտները, պիտի ուզեն ալս գործը որոշաբար և գիտակցաբար կատարել, աշխարհն իրական նոր շրջան մը բացւած կ'ըլլալ արեւելեան հալոց գրականութեան համար, և Մուրճի չափով տասնամեակը կը տօնուի ալլապէս նշանակալից հանդիսաւորութեամբ մը»:

Մեր բարեկամներից միւնը, պ. Չօպանեան, կարդալով ձեր լօղւածը, որը վերջանում է ալլա տողերով՝ սրամտօրէն բացադանչից՝ «ահա էժան ձեռք բերւող փառք»! Որովհետեւ, իրօք, ինչ կարող է աւելի հեշտ բան լինել մեզ համար, քան վերցնել ու Մուրճի մէջ բոլոր օտար բառերը փոխարինել թէ բառգրքերից քաղած և թէ վերջապէս մեր հնարած հայերէն բառերով? Մենք ալլա պաշտօնը չաճախ իրօք կատարում ենք, ինքներս չափ յէմ լինելով օտար բառերի անտեղի գործածութեան, չափ ու չափ շէպքերում օտար բառերի տեղ յնում ենք հայերէնը—գրւածքը ընթերցողներին կարելիին չափ ղիւրամատչելի դարձնելու համար. բալց երբէք չենք երազել թէ դորանով մենք մեր գրականութեան համար նոր շրջան ստեղծելու վրայ ենք և որ դորանով իսկ նախապատրաստում են Մուրճը «ալլապէս նշանակալից հանդիսաւորութեամբ մը» տօնելու պատուին արժանացնելու համար...

Ձեր ալլա «հիմնական» գաղափարի հետ լաւ զոյգ է բռնում ձեր ունեցած գաղափարը թարգմանական գրականութեան մասին առհասարակ և թարգմանական բաժնի մասին մի հանրալին ամսագրի մէջ մասնաւորապէս: Ձեր հասկացողութեամբ թարգմանականը պէտք է կազմի մի գրականութեան և մասնաւոր մի ամսագրի ամենաէական մասը: Ալլա պատճառով է որ ինքնուրոյն հեղինակութիւնները Մուրճում ձեզնից հազիւ խլում են մի-երկու տող թուղիկ լիջադակութիւն, մինչդեռ թարգմանականին դուք նւիրում էք սիւնակներ, Ալլա, ձեր լօղւածից երևում է որ դուք կատարելապէս գժւած էք թարգմանութիւնների վրայ: Որ մենք թարգմանականը դնահատել գիտենք, ապացոյց աշխարհութիւնները Մուրճում, որոնց համագումարը կարող է մի տասնեակ լաւ հարողներ կազմել: Բալց մենք թարգմանականը աշխարհով չենք դնահատում ինչպէս

դպած Դոստոևսկու «Մեռեալների տանից լիշտակարանը» և մի-երկու երես կարդալով համոզում ենք որ դա մի ոճիր է թէ հեղինակի և թէ մեր արդի գրական լեզվի դէմ)։ Օտար գրականութեանց գլուխ-գործոցները իսկապէս վաչելի տալու համար հարկաւոր է հաշիւիս մի շատ պարարտ հոշ, որ կարող է մեզ տալ հարուստ մանկական, հարուստ պատմական և հարուստ ժողովրդական գրականութիւնը ու շորա համապարասխան ընթերցողների բազմութիւնը։ Այժմ տնկելով օտար «բարձրագոյն գրականութեանց» գլուխ-գործոցների վրայ մենք շատ հեռու չենք գնալ։ Շիլլէրը մեզնեւ սկսեց թարգմանել շեռ ևս Հիւսիսափայլում քառասուն տարի առաջ, երբ շեռ կարգին լեզու անգամ չունէինք։ Տոյն Շիլլէրը շատ աւելի կատարեալ հաւերէնով և աւելի սխտիմականութեամբ թարգմանեց Փորձի մէջ սրանից քսան-քսաներեք տարի առաջ, երբ, կարելի է համարձակ ասել, ոչինչ չկար կարարած մանուկների ու պատանիների և ոչ էլ ժողովրդական ընթերցանութեան համար։ Միթէ դորանով մենք ասել ենք ուզում թէ, օրինակ, Շիլլէրը չպիտի թարգմանէր, Բնաւ ոչ, աչն գործքերը, որոնց թարգմանութիւնները չարուկ տալանք են պահանջում, գործքեր, որոնց համար թարգմանչները իրենք մի առանձին, անդիմադրելի հակումն ունին, աչպէս ասած՝ իրենց ոգեկան կեանքի խնդիր է աչդ, դոցա համար օրէնքներ չեն գրում, աչդպիսիները՝ գիտենան էլ թէ դպագրող չի գտնուել, աչնուամենայնիւ կը նւիրեն աչդ գործքերին՝ ներքին ձաչնի ուժով։ Եւ երբ նոքա ներկաչացնում են տալանդաւոր թարգմանութիւններ—գրականութեան շահը պահանջում է նոցա դպագրել։ Բայց դոքա հազագիւտ են։ Դորա չնորհին է, որ աչօր ունինք Շէքսպիր, բայց չունինք որ և է աչ հեղինակի դասական թարգմանութիւններ։ Եւ աչդ աչդպէս լինելուցն է որ մի ամազրի կեանքն ու գործունէութիւնը չի կարող կապած լինել աչդպիսի բացաւիկ երևութների հետ։ Մի ամազրի դերը աչդպիսի գործքերի վերաբերմամբ պիտի կալանաչ երեցածը գնահատելու, որ ասել է թէ քննողատուծեան մէջ, Բնաւ հարկ չկաչ որ մի ամազրի անպարճաւ ինքը դպագրէ աչդպիսի գործքեր, բաւական է եթէ ամսագիրը նկատէ, ճանաչէ, և ոչ թէ նախանձող լինի աչուր երեցածներին։ Մի ամազրի արժէքը գեղեցիկ գրականութեան վերաբերեալ չպիտի չափել նրանով թէ ինքը որքան կատարեալ գործքեր դպեց, աչնրանով թէ որքան նա իւր հաւեացքներով ու ճանաչողութեան ուժով նպաստաւոր ու դրդիչ եղաւ կատարեալի երևան գալուն ու հաստատելուն, և թէ որքան նա կարողացաւ արգելք լինել գրական որոմի չքանալուն։ Աչ է աւելի կարևորը, և ոչ աչն թէ ինքը որքան կարողացաւ ամենակատարեալը տալ, մի բան որ շատ չաճախ նոյն իսկ լոկ նիւթակաճի խնդիր է...

Ոչ, պ. Զօպանեան, թարգմանական գրականութիւնը լոկ ամենաբարձր գլուխ-գործոցների թարգմանութեան խնդիր չէ. իսկ մի ամազրի համար

ալ: թարգմանական գործունէութիւնը չէ որ պիտի նորա զլխաւոր արժանիքն ու զլխաւոր շէրը որոշէ: Որպէս զի աւելի կոնկրէտ խօսենք—թարգմանական գրականութեան համար Մուրճը չափ մեծ ծառայութիւն է անում հրատարակելով մեր մի ծանօթ աշխատակցի լօղաձների (սորիլիստամու կրիտիկոսների համար թերեւս ծանրադաշտուկ՝) երկար շարքը շեռահասների ընթերցանութեան մասին, քան եթէ դորա փոխարէն Մուրճը մի տասնեակ վէպերի վիպակների, զրոյցների թարգմանութիւնների տաճ լինէր: Այդ ասում ենք բնաւ չմոռանալով և ոչ թող տալով ուրանալ որ Մուրճը ցայժմ տաճ է չորջ լիսուն մեծ ու փոքր թարգմանական գործքեր գեղեցիկ դարձութիւնից (չհաշած մանր ոտանաւորները), որոնց համապոլմարը կը կազմէր մի տասնեակ սիրուն հատորներ...

Ամսագիրը, ուրեմն, որպէս առհասարակ, նաև թարգմանական գրականութեան նկատմամբ ոչ ալնքան իւր չտեմարան պիտի ծառայի, որքան դրդիչ և ուղեցոյց օրգան. իւր հրատարակած թարգմանական վէպերը, զրոյցները, դրամաները պէտք է ունենան դրդիչ կողմեր, նալած թերթի դիտաւորութիւններին իւր ժամանակաւ սերնդի և գրականութեան նկատմամբ: Ամսագիրը ոչ ալնքան գրականութիւնը հարստացնելու է գալիս, որքան միտքեր պարտադրելու ու գրականութիւնը ուղի ճանապարհի վրալ շնելու, ալն հարստացնելու ուղին հարթելու համար: Այսօր, օրինակ, գլխաւորապէս Մուրճի շնորհիւ, բաւարար չափով հալ գրականութիւնը ունի լերմոնոտով և Պուշկին, բալց Մուրճի վաստակը ալս դէպքում ամենին ալն չէ, որ նա Պուշկին ու լերմոնոտով տեղց հալ գրականութեան, ալ ալն, որ մի դժւար գործի համար՝ մի թարգմանական ոլծ առաջ մղեց, որը, եթէ չլինէր Մուրճը—հաւանական է որ ասպարէզ չգար կամ չըճանաչէր հասարակութիւնից, կամ վերջապէս գրկած մնար կատարելագործելու համար անհրաժեշտ հանգամանքներից:

Մուրճի թարգմանական գործունէութիւնը, ուրեմն, որպէս տեսնում էք, լոկ տպագրական, հրատարակչական գործունէութիւն չէ, ալ մի բան աւելի. մի դէպքում մենք հրատարակում ենք՝ կամենալով հալոց ու մի դրացի (օրինակ վրացի) ժողովրդի միջև աւելի ուղիղ հասկացողութիւն հաստատել, խորրակելով որ և է նախապաշարմունք. մի ալ տեղ մենք տպագրում ենք մի՛ մեր հասկացողութեամբ լուսադու ոլծ առաջ մղելու համար, որը, առանց Մուրճի ալս կամ ալն կերպ պիտի վնասէր. մի ալ դէպքում մենք տպում ենք մեր հալ ընթերցողներին շեռ ևս անծանօթ բալց տալանդաւոր օտար գրողի հեղ առաջին անգամ ծանօթացնելու համար. մի ալ դէպքում ևս՝ պարմաճքի տեղեկեցիակի համար, և ալն և ալն, և ալս ամեն դէպքերում Մուրճը կատարում է մի ներգործական շէր, որը, պ. Զօպանեան, սովորաբար խոլս է տալիս ոչ միալն սովորական ընթերցողներից, ալ լաճալս նաև ի պաշտօնէ կրիտիկոսներից կամ քննադատութիւնը իրենց

անհամապատասխան թույլ ուսերի վրայ բարձած գրչականրից, ինչպէս? Ահա թէ ինչպէս. լսեցէք:

Դուք, պ. Զօպանեան, որպէս չոյս ունինք, թէ և ձեր «խորհուրդներով» կամեցել էք օգտակար լինել առաւօժ մեզ, բայց հաստատը սա է, որ յուք կարողացաք օգտակար լինել միայն... Մշակին, որը այս տասը տարի ճգնում էր որ և է «խորհուրդ» տալու Մուրճին, ու չգիտէր թէ ինչ ասի. Դուք նորան օգնութեան եկաք. և ալժամ ահա վերջապէս Մշակը գտած է կարծում ալն բանաձևը, որով պիտի մերձենալ Մուրճին իւր սարսափելի խելօք խորհուրդներով: Թէ և Մշակը, ամօթից, պնդեց թէ յուք, պ. Զօպանեան, միայն «նոյն եզրակացութիւններն էք արել» ինչ որ նա՝ Մշակը «հարկւր և աւելի անգամ կրկնել է», բայց նորա ալք խօսքերը յուք ալսպէս պիտի հասկանաք, թէ ալք պնդելով նա, Մշակը, «հարկւր և աւելի անգամ»... ստում է: Նա էլ, որպէս տեսնում էք, ձեզնից չեմոյ, պահանջում է Մուրճից «մշակած յօդածներ» և «օտար գրականութիւնների ամենագեղեցիկ արտատրութիւնները»—և ուրիշ ոչինչ: Զգուշացէք, սակաւն, պ. Զօպանեան, Մշակի ալք թուլակութեան համար շոշոքորթելու փորձութիւնից: Դա մէկն է ալն բաղմաթիւ «օլին»-ներից, որոնցով նա միամիտներից շարքին կարողացել է խաբել «անկողմնակալ քննադատութեան թերթ» հռչակելու համար. և, պ. Զօպանեան, ներեցէք մեզ, բայց պարտաւոր ենք ասելու, յուք կամ ալք միամիտներինցն էք և կամ—ձեր կարծիքը կեղծում էք: Մշակի համար վաշտց է որ ոչ մի սրբութիւն չկայ, որը հաշտէր անկեղծ համոզմունքի ու շիտակութեան հետ: Նա ամեն ինչ լաւի վրայ է դրել: Ոչք դարձրէք ալն բացազանչական նշանների վրայ (=!—!!), որ Մշակը իւր յօդածում (թերթի № 74) ընկերացրել է Փորձ ամսագրի անուն: Գիտէք ալք ինչ բացազանչականներ են. յոքա արձագանք են Մշակի բռնած դիրքի դէպի Փորձը՝ վերջինիս հրատարակութեան տարիներից (1876—81) Գր. Արծրունու ժամանակ: Անցել է քսան տարի, և դեռ Մշակը առանց հարցականների չի կարող տալ Փորձի անունը. այս քսան տարիներում Մշակի մէջ Փորձի անունը եթէ տրւած է՝ ով գիտէ ինչ հարկադրիչ պատճառներ են եղել. բայց տրւած ժամանակն էլ միայն ահագին սոււր գցելու համար է եղած, և ոչ աւելի բարի նպատակով:

Եւ ինչ էք կարծում, ինչ ծրագիր էր իրագործում Փորձը: Իսկ և իսկ ալն, ինչ այսօր Մշակը իւր Լէօ-Բարախանեանով, Քալանթարով, և էլ ինչ գիտեմ քանի-գլուխ (թէ անգլուխ) խմբագիրներով չադարարում է իբր միակ իսկական նպատակ մի ամսագրի. լսեցէք—«Լինել համեստ, լինել ազնիւ, թողնել հասարակական կարծիքը շեկավարելու չաւանդութիւնը,

դալ մշակած խոտերն, թարգմանել օտար գրականութիւնների ամենագեղեցիկ արտադրութիւնները» — հա թէ ինչ պիտի լինէր մի ամսագիր ըստ այսօրւայ Մշակի՝ Այս ռեցեպտը ուղակի ձևւած է Փորձի վրա։ Զարմանում էք, Փորձի մէջ էլ ինչ կար բացի «մշակած խոտերից ու օտար գրականութիւնների ամենագեղեցիկ արտադրութիւնների թարգմանութիւններից»։ Կարելի է մրցանակ դալ՝ ով միայն կարող է Փորձի հատորներից շուրս բերել ալ բան քան ինչ Մշակը իւր այսօրւայ իրէալ է չափարարում։ Որովհետեւ ան շատ չնչին թւով ինքնուրույն վէպերը, և մի չափով բանաստեղծի ազգային երգերը, կամ շատ անշան տեղ բռնող ներքին ժամանակակից խնդիրներին վերաբերեալ զանազանութիւնները չեն փոխում Փորձի ընդհանուր նկարագիրը։ Եւ կատարեալ բացակայութիւն հրապարակաստական տարրի, կատարեալ բացակայութիւն «հասարակական կարծիքը շեկալարելու չափանիւթեան» — և «համետ», մի խօսքով մի «իրէալ» այսօրւայ Մշակի՝ Գէ՛հ ալժամ տեսէք ինչ կատակներ է խաղում այսօրւայ Մշակը երէկւայ Մշակի հետ։ Նա բացառանշունութիւններ է դնում Փորձի անւան կողքին — որ հարկ վճարած լինի Գր. Արծրունու լիշարակին։ և քիչ ներքե նոյն Գրիգոր Արծրունուն վերածնում է Արգար Յովհաննիսեանի իրէալով։ Քսան-քսաներեք տարեառաջ Մշակը միայն խաղաղապէս գիրէր Փորձին, ալժամ՝ նա խորշում է սորա անունից՝ բալց իրէալացնելով նորա իրադրած ծրագիրը, առանց ազնւութիւն ունենալու պարզ խոստովանելու աչք։ Մի բան հաստատ է. ան ժամանակ կենդանի էր Փորձը — պէտք էր կուել նորա դէմ. կուել նոյն իսկ Փորձի հաւերէնի դէմ, որը նոյն ժամանակները լաւագոյն հաւերէնի նմուշներն էր դալիս, և կուել՝ ստակալի կերպով կոտորած հաւերէնով. իսկ ալժամ՝ պէտք է Փորձի ծրագիրը իրէալացնել — կուելու համար այժմ կենդանի Մուրճի դէմ, որը հետեւում է Փորձից տարբեր ծրագրի... Ինչ խաղաղ ու կատակ, ինչ պղծութիւն մտքի, ինչ խաղաղապէսութիւն...

Դուք, պ. Զօպանեան, միաժամարար կարծել էք թէ ծառայութիւն էք մատուցանում ձեր խորհուրդները չինալելով մեզ. բալց գոնէ պէտք է բաւականաչիք յորանով. լաւ «խորհուրդների» համար դուք ձեզ ընկերացնում էք նաև Մշակին. ցաւում ենք ձեզ ալշ տեսակ-տեսակ կասկածելի ընկերակցութեան համար. էլ ուրիշ թերթերի անուններ չգիրէք՝ որ մեր խորհրդատուների թիւը բազմացնէք։

Դուք, պ. Զօպանեան, զուր չէ որ հալոց գրականութեան, և յորահամապատասխան նաև հալոց մի ամսագրի, գրեթէ ամբողջութիւնը կամ գոնէ էութիւնը թարգմանական գործունէութեան մէջ էք տեսնում։ Մենք, ինչպէս շուրջով պիտի տեսնէք, լուրջ պատճառ ունինք հաւատարմութեան

անկեղծութեանը աչդ խնդրի նկատմամբ: Մշակ'ը, սխանալով ձեզ հետ աչդ խնդրում, ընդհակառակը, միայն խորամանկ աղւէսի շեր է կատարում: Աչդ աււէսը գիտէ, զգում է ու խնամքով թագցնում որ մի ամսագրի գլխաւոր արժանիքը պէտք է որոնել ուղղութեան և ինքնուրոյն գրածքների մէջ, և որ մի գրականութեան ղինը նորա ինքնուրոյն էութեամբ է որոշում, և որ, հետևապէս, նաև հոյոց գրականութեան մէջ էականը, գնահատելին թէ հազրի և թէ ամբողջ մարդկութեան համար՝ նորա ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններն են, արդարապէս՝ հրապարակաստութեան, բանաստեղծութեան ամեն ժանրերի, գրական ու գիտական քննադատութեան, ամեն կարգի հետազոտութիւնների և ուսումնասիրութիւնների մէջ: Մի քսան տարի առաջ Փորձ'ը, ըստ Մշակ'ի, ոչինչ բան էր, որովհետև հրապարակաստութիւն չունէր. աւսօր՝ Մուրճ'ը Մշակ'ի աչքի փուշն է, որովհետև նա հիմնւած է հրապարակաստութեան վրայ՝ թողնելով, սակաւ, այս նշոմնական աղւէսներին: Կառնում ենք ձեզ, պ. Զօպանեան, և ասում, անք, մենք լուրջ հիմք ունինք հաւատալու ձեր անկեղծութեանը, երբ շուք հաւոյ գրականութեան էութիւնը թարգմանական գործունէութեան մէջ է, քոնսում: Եւ ահա ինչու:

Ընդհանրապէս ասած՝ արեւելեան հաւոյ գրականութիւնը կազմում են հաւ ժողովրդի խորքերը թափանցող հելինակութիւնները, որոնք, աւսպէս ասած, զարգանալով, ներքին քարճարացել են վերև, և ոչ վերինից ներքև, և աչդ իսկ պարծառով նշանաւոր են իրենց ինքնուրոյնութիւնով թէ նիւթի և թէ նոյն իսկ ձևի ու լեզուի կռմից: Արեւմտեան հաւոյ գրականութիւնը, ընդհակառակը, ներկայացրել է նմաւ ուղութիւն նիւթի, ձևի ու լեզուի կռմից, և սերունդների գրական կրթութեան վրա ազդեցութիւն է ունեցած թարգմանական գրականութիւնը, որով և գլխաւորապէս մշակւել է նոյա ոճն ու լեզուն: Եւ հէնց աչդ պարծառով էլ արեւմտեան հաւոյ գրական լեզուն կռել-կռուել է թարգմանական գրականութեան ազդեցութեան ներքոյ, մինչդեռ արեւելեան հաւոյ գրական լեզուն զարգացել է ինքնուրոյն գրականութեան հետ միասին, երբէք սորանից ոչ առաջ գնալով և ոչ հետ մնալով: Եւ որովհետև ինքնուրոյն գրականութիւնը գործ է ունեցել կենդանի ժողովրդի և ոչ մի որ և է որոշ շասակարգի հետ, ուստի և արեւելեան հաւերէն ոճի կռմից ձգտել է աւելի չարմարել իւր ընթերցողների հանկացողութեանը, իսկ արեւմտեանը՝ օտար գրականութիւնների ոճի կատարելութեանը:

Արեւելեան հաւոյ գրականութիւնը ինքնուրոյն զարգացման աչդ բնաւորութիւնը ունեցած լինելով՝ արեւելեան հաւոյ լեզուն էլ նոյն զարգացման է հետեւել. և, լաւ իմացէք, պ. Զօպանեան, արեւելեան հաւոյ գրական լեզուի վրա շեռ ևս ոչ մի արգանիչ ազդեցութիւն չի ունեցած. ընդառաւել, լաւ թարգմանիչները նօքա են ելել մեզնում, ովքեր կարո-

շացել են իրենց թարգմանական գործքերի համար օգտել ինքնուրույն գրածքների լեզվի հարստութիւնից: Սրաւ լեզուների հետ ծանօթութիւնը զօրեղ ազդեցութիւն է ունեցել արեւելան հայոց հրապարակաստական, քննադատական, զիրտական, վիպական, բանաստեղծական լեզվի զարգացման վրայ, բայց ոչ թարգմանական գործքերը, ոչ՝ թարգմանիչները իրենք: Այդ աչքաւ ճիշդ է որ մեզնում, շեռ. աւսօր, արծակ գրածքների լաւագոյն թարգմանիչները յարձնալ նոքա են, որոնք ինքնուրույն հելինակութիւնների մէջ ցոյց են տուել իրենց լեզվի հարազատութեան փալլը:

Հերիք լեզվի մասին. դերը չէ աւելի երկարելու: մանաւանդ որ սա մի ակամալ շեռումն էր բուն խնդրից. իսկ ինչիւրը ալն է, որ շուք, պ. Չօպանեան, մի դեսակ երկրորդական տեղ տալով ինքնուրույն գրականութեան արտապատութիւններին մի հայոց ամսագրի մէջ, շատ հաւատարիմ էք մնացել արեւմտեան հայոց հին յայրոցին, որը, բաշխաւոր ենք որ կաւորոշ ենք վկայել, թէ ներկայումս տիրապետող չէ թուում մեզ նաւ արեւմտեան հայոց մէջ, ուր, վերջին տասը տարիներս, նոցա ցոյց տւած կամքը և եռանդը աւելի ամուր հողի վրայ կանգնելու՝ չի կարող աչքի չընկնել ով միայն բաւականաչափ բարի կամք ունի աննախանձ աչքով մեր արեւմտեան հայոց գրական լաւաշէրիմութիւնը տեսնելու: Մենք որ նշմարում ենք—նաւ վկայում էլ ենք ու ողջունում. բայց, որպէս մեզ է թուում, ալդ ալն յայրոցը չէ, որի արդիւնքն է ձեր լօշաւը:

Դուք, պ. Չօպանեան, կրիտիկոսի եղանակ բանեցրած լինել էք կարծում բարձր հուշակ չտրացած հելինակների գործքերը Մուրճի մէջ «անմարսելի ուսումնասիրութեանց, ծանրատարտուկ վէպերու և անհամ բանաստեղծութեանց» «ահագին ղէզը» տեսնելով: Շուրով պիտի համոզէք որ ձեր ալդ խօսքերից ծիծաղելին մի կանգուն անգամ հեռու չէ: Վերցնենք «անհամ բանաստեղծութեանց» «ահագին ղէզը»: Դուք ալդ «ղէզից» խնամք էք տանում ջոկելու ծեր հա նսմները՝ Մատուրեան, Արամ-Չարբզ, Իսահակեան, Շանթ և Դեմիրճեան: Ի՛նչ քիչ բան! Թէ արեւելեան խորամանկութիւն է ա, պ. Չօպանեան, «անհամ բանաստեղծութեանց» «ահագին ղէզից» ջոկել գործքերը մեր մնն աշխատակիցների, որոնց տւածները կազմում են Մուրճի վերջին տարիների բանաստեղծութեանց բաժնի զոնթէ ամբողջութիւնը. որովհետեւ եթէ էլ աւելի հեռուն երթաք ղէպի Մուրճի սկզբնական տարիները՝ ղուք պիտի հանդիպէք երկու ուրիշ անունների և, որոնցից ձեր լիւծածները հազիւ թէ խորշին. և ղուք կ'լինեն՝ մի Մանուէլեանց, մի Յովհ. Թումանեանց և, եթէ կամենաք, նաւ Արշալույս Մխիթարեանց: Մուրճի մէջ ալ տասը տարիներում բանաստեղծութեանց մեծ «ղէզը» կազմողները լամենալն ղէպս պիտի որոնել լիեանքների մէջ...

Մնում է մի բան միայն.— ընդունել որ ձեր «ոճը» պ. Չօպանեան ղաւաճանում է ձեր մոքին: Անիծեալ ոճ...

Բայց եթէ զգաք և հրապարակով խոստովանէք անգամ որ ձեր ոմը գալթակիւն է ձեզ, Դարձեալ մի կարևոր բան պարտք կ'մնաք քննադատական ճշմարտութեանը, որովհետեւ Դարձեալ ալս ոչ-անկարևոր իրողութիւնը բաց կը մնալ, որ ալդ փշւած անունները անուններ չէին դասը տարի առաջ, երբ Մուրճը սկսեց, և ոչ միայն անուններ չէին, ալլ շեռ երբեմն հարկ կար նոցա պաշտպանելու վաչրենի լարձակումների ղէմ... Այլ եթէ մինչ մի քանի տարի՝ նոր անուններ երևան գան «Անահիտի» մէջ ու ձեր թերթի սիւնակներում ալլ անունները ուռձանան և ընդհանուր սեփականութիւն ղառնան, ա՛յն ժամանակ, պ. Զօպանեան, Դուք մի նոր լօղած գրեցէք թէ կ'ուզէք նոյն իսկ մի քանի «խորհուրդներով» ում հասցէին որ լինին Դոքա. .

Այսպէս ծիծաղելի կերպով վերջացաւ ձեր «ժանրատաշտով... բանաստեղծութեանց ղէզ»-ի ինչիւրը, Դուք ինքներդ ձեր լիշած անուններով ջնջեցիք ձեր գրածը: Բայց ձեր խոստովանութիւնը անուամենալնիւ մի ղառաշղիմութիւն է. որովհետեւ կար ժամանակ, երբ նոր միայն կեանք մտած բանաստեղծների ղէմ լոկ ծաղր էր լսում: Գիտէք ինչու. որովհետեւ «պէտք էր» Մուրճի ղէմ կուել: Այսպէս էին նոքա իրենց հաշիւներն արել: Դրդւած Դորանից՝ յոքա տարածեցին իրենց «հալածանքը» նաև ոչ մի բանի մէջ «մէլ» չունեցող երիտասարդ բանաստեղծ ողմիրի վրա: Ալլ արշաւանքի մէջ առաջին գծի վրալ փալում էր Արծրունին. ախար գրական նոր ղարժման տրտալալողութիւններից մէկն էլ երիտասարդ բանաստեղծների երևան գալն էր. հերքելը, ուրացումը պաղշած ղէնք էր համարում, որովհետեւ ղադ մարդկանց ալքեր Դորան մէջ ևս «անկողմնակալ քննադատութեան թերթի մը» նշաններ կը տեսնեն... Տեսէք թէ Մշակի կարողութիւնը ուր էր հասել որ մինչև անգամ Մուրճի մէջ իրեն Մշակի ապագալ խմբագիր պարտատող պարոնը (=Ալ. Քալանթար) «Բնթերցող» համեստ տորագրութեամբ Դիմեց մեզ «Նամակով Խմբագրին, ուր նա հալ թէ ինչեր էր ղալտում. պ. Զօպանեան, ղալ կարդացէք.

«...Որովհետեւ բանաստեղծութիւնները կաղմում են Մուրճ ամսագրի խնամքով տանում բաժիններից մէկը, որի ղարգաղման վրալ, որպէս երևում է, խմբագրութիւնը առանձին ուղարողութիւն է Դարձնում, ուտրի թող թող տրել ինձ մի քանի խօսք տեսլու:

«Մեր ժամանակալից բանաստեղծութիւնը ղեռ մանուկ և անհատար Դրութեան մէջ է, նա ալժմ է սկսում կաղմակերպել և նոր նոր միալն փորձեր է անում մղնելու մեր ժողովրդի խորչերը և ղօլալիւ մեր հասարակական գործո լի ղգացմունքների և վրդովմունքների ալխարձը: Որանումոր գրողների, ղանգեր ղարթողների թիւը մեծ է. բայց և մեծ ջանք է հարկաւոր ալլ մեծ կողից մարգարիտ-

ներ շուրս խելու, նոցա գրելու և նոցա ամբարելու մեր ապագայ բանաստեղծութեան զարգացման ու կազմակերպութեան համար: Իսկ հարկէ շտապ գործ է, բաց, ինչպէս երևում է, Մուրճի խմբագրութիւնը տրախութեամբ և լծարութեամբ է տանում աչդ, որովհետեւ, ինչու երկու տարւալ փորձը ցուց է տալիս, նա վարձատրւում է:

Այս մեր համոզմունքը, որպէս և ընթերցողներից շատերի վկայութիւնները միանգամայն միտթարիչ կարող են լինել Մուրճի խմբագրութեան համար: Մի քանի բանաստեղծներ, որոնք ամիսներ չարունակ զետեղել են իրանց ոտանաւորները աչդ ամսագրում, գրաւել են իրանց համար հաստատ խորշեր ընթերցողների սրտերում, ծնեցրել են նոցա մէջ մաքուր, ազնիւ և վեհ զգացմունքներ: Քաջալերութիւնը և անկեղծ համակրութիւնը չէ թողնում կորչելու, սառչելու և ոչնչանալու աչդ մեր երիտասարդների առաջին փորձերը: Առողջ քննադատութեան ազդեցութեան տակ աչդ նորակազմ բանաստեղծութիւնը կ'ամրանայ և լաւագոյն ապագայի համար հող կը պատրաստի:

«Բաց ինչ ենք տեսնում մեր շուրջը: Առողջ քննադատութիւն, անկեղծ համակրութիւն, ազնիւ վերաբերմունք:

«Դժբախտաբար ոչ:

«Ամբողջ երկու տարի է, որ Մուրճում երևացող նոր բանաստեղծութեան փորձերը զանազան թիւր նկատողութիւնների, կասկածաւոր ակնարկների են ենթարկւում, ակնարկների, որոնց մէջ ի զուր ենք որոնում մեզ հետաքրքրող խնդրի մասին գործին վերաբերալ մի խելացի խօսք, մի խմաստալից խորհուրդ, մի նպատակաւորմար նկատողութիւն:

«Մէկը աչդպիսի քննադատներից (ոմն խ. Ազ-լեր ²)... անհեղինակ կերպով սրտեր է աշխատում տարածել նոցա վրայ և աժան կերպով սրախօսելով և ոստումներ անելով՝ չափարարում է Մուրճին իբրեւ մեղսակից այն անհամութիւններին, որոնցով լիքն են չափաճանիւնների գրւածքները ¹) և որոնց ամենակատաղի և ամենաէական թշնամին այն ամսագիրն է, որ նոցա բարոյքելուն նւիրած է և որ խկապէս որոնում է բանաստեղծութիւն, և որը, (=Մուրճը) չուսով հմ, թէ ուշք չի դարձնիլ (Մշակ'ում երևացող) այն տեսակ ծամածուծութիւնների վրայ, երբ, լանուն Պատկանեանի, Նալբանդեանի,

¹) Այն ժամանակաւ ծածկանունը խաչ. Մալումեանի, որը երկրորդում էր, ինչպէս ամեն բանում, նույնպէս էլ աչդ դէպքում Գր. Արծրունուն:

²) Ակնարկութիւն աչդ ժամանակ երեցած մի քանի ժողովածուներին:

Պուրեանի, Պէշիքթաշեանի, փորձ են փորձում ընդհանուր պարսաւանքով խեղդել և սուերի մէջ պահել մեր նոր բանաստեղծութեան համակրելի ներկայացուցիչներին:

«Անկեղծ վկայում եմ, մեծ. պ. Խմբագիր, որ սա մի ահագին մեծամասնութեան կարծիքն է, որ ալն բանաստեղծ աշխատակիցները, որոնք տեղ են գտել Ձեր ամսագրում, իրանց վրալ գրաւում են ընթերցող հասարակութեան ուշադրութիւնը և որ առնազը հասարակութեան ալդ մասը լրջութեամբ է հետևում Մուրճի ալդ բաժնին: Յոջ ունիմ որ քաջալերական վկայութիւնների կարօտ չէք զգում Դուք՝ Ձեր բռնած ճանապարհով անսալթաք կերպով ընթանալու համար»¹⁾:

Երբ Մշակի ալթմեան խմբագրող Ալէքսանդր Քալանթարը Մուրճի մէջ ալդ տողերն էր գրում Գ. Արծրունու Մշակի ծանաժութիւնների մասին, նա, պ. Չօպանեան, ինկատի ունէր Մուրճի ալն ժամանակալ բանաստեղծ-աշխատակիցներին միալն, որոնք էին՝ Լևոն Մանուէլեան, Ալ. Մատուրեան և Արշալու Մխիթարեան. իսկ ձեր լիշածներից Շանթ, Ալ. Խաչակեան, Դերենիկ Դեմիրճեան ալդ ժամանակ ղեռ չէին էլ երևացել գրականութեան մէջ: Բալց ղուք, պ. Չօպանեան, որ ալնքան հանգիստ սրտով ալթմ ձեր թերթի մէջ մի առանձին տեղ էք լատկացնում մեր ալթմեան բանաստեղծ-աշխատակիցներից չորսին²⁾, ղուք հասկանում էք թէ ինչ գրական մեծություն մէջ էր գործում Մուրճը ղեռ ևս ութ տարի առաջ, երբ ձեր լիշածներից նոլն իսկ առաջինի՝ պ. Ալ. Մատուրեանի անունը՝ Մշակի մէջ, Գրիգոր Արծրունու ժամանակ, խառնում էր ալ և ալ խալտառակ գրողների կողտի մէջ որոնց հետ Մուրճը ոչ մի առնչութիւն չուներ. և ալնտեղ ալլապէս չէր խօսում նորագոլն հակական բանաստեղծութեան առաջին ղարկ տողների մասին, բալց եթէ երբ հարկաւոր էր, մի որ և է կիսախելագարի ժողովածուի առթիւով, ընդհանուր պարսաւի սաւան սփռել Մուրճի հետ կապած նորագոլն գրական շարթման վրալ:

«Անկողմնակալ քնդատութեան թերթ մը»... Ինչ հեղնութիւն, պ. Չօպանեան, եթէ միալն ցաւալի չլինէր ալն, որ ղուք, Պարիզում նստած, եւրոպական հալերի մէջ ձերովսանն չտարածէիք ալդքան ձիծաղելի հալեացքներ մի օրաթերթի մասին, որը տարիներից ի վեր աշխատում է գաղտուկ կերպով թքածները ետ լիզելով իւր գլուխը կանգուն պահել... Ալթմ այթ երթը համեստութիւնը իւր քարողների գլխաւոր բնաբանն է ընտրել, ճիշտ ալնպէս որպէս Տարտիւֆը՝ բարեպաշտութիւնը...

¹⁾ Տես Մուրճ, 1890 թ. № 12, էջ 1788-89.

²⁾ Միշտ, ի հարկէ, մեր սեփական կարծիքը վերապահելով ձեր լիշածների մասին:

Հարկը պահանջում է վերջացնել այս գրութիւնը, որովհետեւ, պ. Զօպանեան, չափ հեռուն կը տանէր եթէ սկսէինք զբաղել ձեր հալեացքների հետ այն «ծանրատարտուկ վէպերու և ուսումնասիրութեան» մասին, որոնց դէն գցելովը կը կամենալիք որ աւելի մեծ տեղ բացէինք «օտար գրականութեան» գլուխ-գործնհրու» թարգմանութիւնների համար» թողնենք այդ մի ալլ դէպքի:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ